

แนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ¹

The Concept of Buddhadasa Bikkhu's Dhammic Economy Perspective

วิสิฏฐ์ คิตคำสวน² และปรียานูตร สุรินทร์แก้ว³

Wisit Kidkhamuan⁴ and Preeyanoot Surinkaew⁵

(Received: 29 July 2022; Revised: 13 December 2022; Accepted: 15 February 2023)

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจในทัศนะของพุทธทาสภิกขุในประเด็นของหลักการ เป้าหมาย และแนวทางปฏิบัติ โดยใช้หลักการตีความและอธิบายความด้วย ภาษาคอน-ภาษาธรรม เป็นเครื่องมือ ในการอธิบายความคิดของพุทธทาสภิกขุ การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยวิธีการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ที่เกี่ยวข้องในการวิเคราะห์ข้อมูล และนำเสนอในรูปแบบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า 1) หลักการธัมมิกเศรษฐกิจต้องเป็นเศรษฐกิจอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรมที่แสดงออกถึง คุณค่า 3 ประการ คือ (1) เป็นเหตุแห่งความปกติ (2) ได้รับผลเป็นความปกติ และ (3) ไม่ทำลายธรรมชาติแห่งความ ปกติ 2) เป้าหมายธัมมิกเศรษฐกิจมีอยู่ 2 ระดับ คือ (1) เพื่อให้เกิดความถูกต้องของชีวิต เกี่ยวกับการเป็นอยู่ด้วย บัจฉัย 4 ในการจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุดต่อปัจเจกและสังคม (2) เพื่อการทำงานให้แก่นั่นคือ ความสุข ความเต็มเปี่ยมของความเป็นมนุษย์ หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ และความรักสากล 3) แนวทางปฏิบัติ ธัมมิกเศรษฐกิจ มี 2 ระดับ คือ (1) การดำเนินชีวิตโลกุตระธรรมในชีวิตประจำวันสำหรับปัจเจกชน (2) ระบบ เศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยม หลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจสังคม โดยให้เห็นแก่เพื่อนมนุษย์ ไม่เห็นแก่ ตนเอง เป็นไปเพื่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์และสังคมไปสู่เป้าหมายสูงสุดตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา คือนิพพาน

คำสำคัญ: เศรษฐกิจ ธัมมิกเศรษฐกิจ ธัมมิกสังคมนิยม เศรษฐกิจเชิงพุทธ พุทธทาสภิกขุ

Abstract

The purpose of this research is to study Buddhadasa Bikkhu's perspective on Dhammic economy in terms of principles, goals, and practices using the hermeneutical methodology of the principle of "people's language" (*Phasa khon*) - "Dhamma language" (*Phasa thama*) as a tool to explain his thoughts.

¹ บทความนี้พัฒนามาจากวิทยานิพนธ์เรื่อง "การเปรียบเทียบมุมมองทางธัมมิกเศรษฐกิจของพุทธทาสภิกขุและแนวคิดเศรษฐกิจ แห่งความเป็นหนึ่งเดียวของ เดียวว่า ลูบิค" หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครพนม

³ อาจารย์ประจำโรงเรียนสาธิตแห่งมหาวิทยาลัยนครพนม พนมพิทยพัฒน์

⁴ Assistant Professor Dr., Faculty of Liberal Arts and Science, Nakhon Phanom University

⁵ Lecturer, Demonstration School of Nakhon Phanom University

This is a documentary research through the means of collecting data from relevant documents for data analysis and presenting it in the form of an analytical description.

The findings of the research reveal that 1) the principle of Dhammic economy must be an economy based on morality that expresses three values: (a) a cause of normality, (b) a normal result, (c) does not disturb the nature of normality; 2) The Dhammic economy goals have 2 levels: (a) achieving the right way of living with four requisites in managing resources to maximize the benefit of individuals and society, (b) realization of Nibbana, that is happiness, fullness of humanity, fulfilling beneficial duties and universal love; 3) Dhammic economy has 2 levels of practice: (a) the daily practice of the mundane lives of individuals, (b) the adherence to the principles of socio-economic organization that is the economic system of Dhammic socialism. It is the unselfish giving or altruism for the development of human life and society towards the ultimate goal: according to Buddhist teaching which is Nibbana.

Keywords: Economy, Dhammic economy, Dhammic socialism, Buddhist economy, Buddhadasa Bikku

บทนำ

สังคมไทยเป็นสังคมที่ยอมรับพระพุทธศาสนาและได้รับการหล่อหลอมจากหลักธรรมในพุทธศาสนามายาวนาน วิถีชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่จึงเกี่ยวโยงสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา แต่เมื่อความก้าวหน้าของเทคโนโลยีข่าวสารข้อมูลเป็นเหตุสำคัญที่นำสังคมไทยก้าวสู่กระแสโลกาภิวัตน์ มีการผนวกเอาระบบการปกครองกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เรียกว่าประชาธิปไตยแบบตลาดเสรี (free-market democracy) (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539, หน้า 26-29) ทำให้สังคมไทยถูกครอบงำด้วยระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เป็นปัจจัยสำคัญส่งผลให้เกิดวิกฤตการณ์เชิงประจักษ์ 4 ประการ คือ ช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวยห่างมากขึ้น การทำลายสิ่งแวดล้อมอย่างมหาศาล การทำลายวัฒนธรรมและจิตวิญญาณ ตลอดจนวิกฤตการณ์ทางสังคมอย่างรุนแรง (ประเวศ วะสี, 2549, หน้า 5) โดยเฉพาะช่วง พ.ศ. 2516-2519 ซึ่งเป็นเวลาที่ประเทศไทยอยู่ในสถานการณ์ที่เรียกว่า “ประชาธิปไตยแบ่งบาน” เป็นยุคที่ประชาชนส่วนมากทุ่มเทศรัทธาให้กับระบอบประชาธิปไตย และเป็นช่วงเวลาประเทศไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 ที่มุ่งเน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเร่งพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า รัฐเป็นผู้ลงทุนก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานจากเงินกู้ต่างประเทศ และหาทางชำระหนี้ด้วยการเร่งการส่งออกสินค้าเกษตร ขยายพื้นที่เพาะปลูก ลดพื้นที่ป่า และส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นหลัก ผลที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ เศรษฐกิจของประเทศไทยขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว มีอัตราการขยายตัวอยู่ระหว่างร้อยละ 7-8 ต่อปี แต่ขณะเดียวกันก็เกิดปัญหาช่องว่างของการกระจายรายได้เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังมีปัญหาสังคม เช่น ปัญหาโสเภณี เมียเช่า ซึ่งมีสาเหตุมาจากกาที่ประเทศไทยได้ถูกใช้เป็นฐานทัพของสหรัฐอเมริกาเพื่อทำสงครามกับเวียดนาม (อภิชาติ พันธุเสน, 2544, หน้า 556-557)

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองนี้นำไปสู่ความขัดแย้งทางอุดมการณ์ทั้งทางการเมือง สังคมและเศรษฐกิจอย่างเด่นชัด เกิดการแบ่งแยกเป็นฝักเป็นฝ่ายและมีความเคลือบแคลงในเจตนารมณ์ของ อีกฝ่ายหนึ่ง เป็นฝ่ายซ้าย (Leftist) หมายถึงกลุ่มบุคคลที่มีความคิดเสรีนิยม (Liberal) และฝ่ายขวา (Rightist) หมายถึงอนุรักษนิยม (Conservative) การเรียนรู้การตื่นตัวทางการเมืองยังได้แผ่ขยายเข้าไปในวงการ พระสงฆ์ด้วย พระสงฆ์ที่มีความตื่นตัวและสำนึกทางการเมืองสูงได้มีการรวมตัวกันแยกตามกลุ่มอุดมการณ์ ซ้าย-ขวาอย่างเด่นชัด พระสงฆ์การเมืองฝ่ายซ้ายหมายถึง พระสงฆ์ที่เชิดชูแนวความคิดที่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองตามแนวทางสังคมนิยม โดยให้เหตุผลว่าสาเหตุที่ทำให้ประเทศไทยขาดเอกราชทางการเมืองและเศรษฐกิจคือ ระบบทุนนิยมซึ่งครอบงำระบบเศรษฐกิจของ ชาติและเป็นปัจจัยพื้นฐานของการกดขี่ขูดรีด เอาเปรียบเอารัดเอาเปรียบ และการทำให้เกิดช่องว่างทางเศรษฐกิจ ระหว่างประชาชนภายในชาติ ส่วนพระการเมืองฝ่ายขวา หมายถึงพระสงฆ์ที่เชิดชูอุดมการณ์อนุรักษนิยม ต่อต้านการเปลี่ยนแปลง ต้องการรักษาสถาบันภาพเดิม และมีทัศนคติต่ออุดมการณ์ที่พระสงฆ์และกลุ่ม การเมืองฝ่ายซ้ายเชิดชูว่า เป็นสิ่งคุกคามเสถียรภาพและความมั่นคงของศาสนาและสังคม (สมบุญธ ์ สุขสำราญ, 2527, หน้า 94)

ในช่วงที่ความขัดแย้งทางอุดมการณ์ทางการเมืองดำเนินไปอย่างเข้มข้นนั้น พุทธศาสนิกชนปฏิบัติ การเข้ามามีส่วนในกิจกรรมทางฝ่ายโลกที่ผุดผืนไปจากหลักคำสอนทางพุทธศาสนาตามที่ท่านเข้าใจ ซึ่งท่านเห็นว่า หน้าที่ของพระสงฆ์ คือการปฏิบัติธรรม การสั่งสอนธรรมะเพื่อยกระดับจิตใจของมนุษย์ และโดยตัวของมันเองจะส่งเสริมสังคมให้เป็นสังคมที่ดี ท่านได้เสนอแนวคิดธัมมิกสังคมนิยม (อัญญาดา แก้วทองกุล, 2546, หน้า 14) ในการแก้ปัญหาสังคมและรื้อฟื้นมิติทางสังคมของพุทธศาสนา เพื่อให้มีคุณค่า สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่ผ่านทางแนวคิด “ธัมมิกสังคมนิยม” แนวคิดนี้มาจากคำสอนหลักที่ท่านเน้นย้ำ ในเรื่องการพ้นจากการยึดติดในอัตตา “ตัวกูของกู” ด้วยการมองว่า สรรพสิ่งทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นเท่านั้น ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ท่านสรุปคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้าอยู่ในประโยค “สิ่งทั้งปวง ไม่ควรเข้าไปยึดมั่น ถือมั่น” ข้อสรุปนี้เป็นหลักการใหญ่ที่พุทธศาสนิกชนนำไปเป็นพื้นฐานของแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมมีหลักการ พื้นฐาน 3 ประการ คือ ถือประโยชน์ของส่วนรวม การควบคุมตัวเองและเอื้อเพื่อเผื่อแผ่กัน และมีความเคารพ เมตตาการุณาต่อกัน (Swearer, 1991, pp. 11-12)

ในด้านเศรษฐกิจ พุทธศาสนิกชนได้เรียกว่า ธัมมิกเศรษฐกิจ หมายถึงเศรษฐกิจตามหลักธรรม คือ การทำสิ่งที่ไม่มีความให้มากที่สุด หรือสิ่งที่มีค่าน้อยให้มากที่สุด และเป็นเศรษฐกิจที่สามารถนำมาเป็น เครื่องมือในการแก้ปัญหาโลกได้ โดยคำนี้ท่านได้กล่าวไว้เมื่อครั้งบรรยายธรรมให้กับนักเศรษฐศาสตร์ และนักทฤษฎีสังคมจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยสหประชาชาติ ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลาราม วันที่ 14 ตุลาคม 2529 ว่า “ในพุทธศาสนานี้เราให้ความหมายแก่คำว่า ‘เศรษฐกิจ’ คือ การทำสิ่งที่ไม่มีความให้มากที่สุด หรือสิ่งที่มีค่าน้อยให้มากที่สุด ทำอย่างนี้เราเรียกว่าเป็นเศรษฐกิจบริสุทธิ์

...ขอให้เราพูดถึงเศรษฐกิจที่แก้ปัญหาทางโลกได้...เศรษฐกิจบริสุทธิตามหลักของพระธรรม ซึ่งเราเรียกว่า 'ธัมมิกเศรษฐกิจ' หรือ 'ธัมมิกเศรษฐศาสตร์' ก็ได้" (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2531, หน้า 2)

เศรษฐกิจบริสุทธิคือ ทุกคนเจียดประโยชน์แก่สังคม ไม่กอบโกยส่วนเกิน ใครมีอำนาจ มีกำลัง ส่วนเกินผลิตได้ แต่ส่วนที่เหลือจากที่ต้องกินต้องใช้ควรให้เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สังคม ท่านได้ยกตัวอย่างของการเจียดส่วนเกินไว้ในหนังสือเมื่อธรรมครองโลก ว่า "...เด็กหนึ่งคนได้รับเงินไปใช้ที่โรงเรียน 50 สตางค์ ต่อวัน นี่เขาจะต้องเจียดสัก 5 สตางค์ 10 สตางค์ให้เพื่อน ก็ไม่เห็นว่าเขาจะเป็นอะไร เขาได้ 50 สตางค์ เขาจะกินมันเพียง 45 สตางค์ เขาก็ไม่ตาย แต่เขาได้มีจิตใจอันใหม่ที่เห็นแก่เพื่อน ฉะนั้น 5 สตางค์นั้น ถือว่าเป็นส่วนเกิน ถ้าไม่อย่างนั้น เขาจะคิดว่า 50 สตางค์นี้ก็ไม่พอ บาทหนึ่งก็ยังไม่พอ ..." (พุทธทาสภิกขุ, 2523, หน้า 470) หากตีความเศรษฐกิจด้วยหลักภาษาคน-ภาษาธรรม คือการกระทำที่ดีที่สุด ดังที่ท่านอธิบายไว้ในหนังสือพุทธทาสธรรม 11: เศรษฐศาสตร์พุทธศาสนา ว่า "ถ้าเศรษฐกิจ ก็ควรจะดูว่า ทำอะไรให้มันดีที่สุด ทำสิ่งที่ไม่มีความให้มีความ; นี้ก็เรียกว่าทำดีที่สุด น่าดูที่สุด เก่งที่สุด ฉลาดที่สุด; จะเอาแต่เพียงว่า ทำสิ่งที่อาจจะทำให้ดีที่สุดได้; เช่นธรรมชาติสร้างอะไรมาตามธรรมดาสามัญ เราทำให้มันมีประโยชน์ที่สุด แล้วก็เป็นประโยชน์ที่แท้จริง ทั้งแก่ส่วนตัวเองและส่วนผู้อื่น นี่เรียกว่าเศรษฐกิจในความหมายธรรมดาสามัญ ในภาษาคน หรือภาษาโลก ๆ แต่ถ้าจะกล่าวกัน โดยภาษาธรรม ในเรื่องตามทางธรรมแล้ว ก็จะมีระบุไปว่า ทำสิ่งที่เลวร้ายให้กลายเป็นสิ่งที่ดี หรือทำสิ่งที่เขาถือกันว่าไม่มีค่าอะไรเลย ให้เป็นสิ่งที่ดีที่สุด; ใช้คำว่าที่สุด อยู่เรื่อยไป, ชีวิตนี้จะทำให้ดีที่สุดได้อย่างไรก็ทำไปเถอะ นั้นนี่คือ เศรษฐกิจ คือการกระทำที่ดีที่สุด ก็ได้แก่การทำชีวิตนี้ให้บรรลุถึงนิพพาน" (พุทธทาสภิกขุ, 2549ข, หน้า 10)

แม้ว่าแนวคิดของท่านจะถูกวิจารณ์ในช่วง พ.ศ. 2516-2519 ที่ผ่านมามาว่า ยังไม่เป็นระบบครบถ้วน สมบูรณ์ และไม่ได้แสดงให้เห็นชัดเจนว่าจะนำไปปฏิบัติได้อย่างไรก็ตาม ซึ่งหากมีการศึกษาแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจในประเด็นเป้าหมาย หลักการ และแนวทางปฏิบัติ ให้ได้รับการเสริมต่อและขยายความรายละเอียดเชิงปฏิบัติ จะสามารถเข้าใจปณิธานอันยิ่งใหญ่ 3 ประการของพุทธทาสภิกขุ คือ การเข้าถึงหัวใจแห่งศาสนาของตน การทำความเข้าใจในระหว่างศาสนา และการนำโลกออกมาเสียจากวัตถุนิยม รวมทั้งการนำไปใช้เป็นแนวทางพัฒนาเศรษฐกิจสังคมของประเทศไทยที่มีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมในบริบทของสังคมโลกาภิวัตน์ ตลอดจนจนเพื่อให้เห็นถึงประโยชน์และคุณค่าของหลักธรรมทางศาสนาที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุดแก่สังคมต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจในทัศนะของพุทธทาสภิกขุในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจในประเด็นของหลักการ เป้าหมาย และแนวทางปฏิบัติ

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Content Analysis) โดยใช้หลักการตีความและอธิบายความด้วยภาษาคน-ภาษาธรรมชาติเป็นเครื่องมือในการอธิบายความคิดของพุทธทาสภิกขุ และจัดลำดับความสัมพันธ์ รวมถึงความเชื่อมโยงของข้อมูลที่น่าไปสู่การตอบคำถามตามวัตถุประสงค์การวิจัย จากนั้นนำข้อค้นพบที่ได้มาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย และนำเสนอในรูปแบบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description)

ผลการวิจัย

สาระของแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจ ในประเด็นที่ผู้วิจัยนำเสนอเกี่ยวกับเป้าหมาย หลักการ และแนวทางปฏิบัติ อยู่ในกรอบคิดธัมมิกสังคมนิยม ที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า เราจะมึระบบเศรษฐกิจชนิดที่ว่าคนยากจน คนโง่เขลา ก็ยอมรับได้ว่า คนมั่งมี คนมีอำนาจนั้นเป็นบิดามารดา คนที่มั่งมีก็ยอมรับคนที่ยากจนได้เหมือนกับว่าเป็นลูกเป็นหลาน ถ้าไปทำงานร่วมกันได้ผลมาก็แบ่งกันอย่างยุติธรรม ให้กันอย่างสมควรที่สุด ไม่มีใครเดือดร้อน ไม่มีใครร้อนใจ และก็ยังมิเหลืออีกด้วย ถ้าร่วมแรงกันทำ แล้วเขาไปแจกจ่ายสังคมโดยส่วนรวม ช่วยการกุศล ช่วยสังคม เช่น ช่วยศาสนาให้มีอยู่ในโลก ช่วยโลกให้ปลอดภัย นี่เป็นระบบที่เรียกว่า “สังคมนิยมที่ประกอบไปด้วยธรรมะ” (ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2531, หน้า 4) ธัมมิกสังคมนิยมเป็นทัศนวิสัยของพุทธทาสภิกขุ แสดงออกเพื่อการวิพากษ์ทฤษฎีการเมืองตะวันตก ทั้งในแง่อุดมการณ์ทุนนิยมและคอมมิวนิสต์ โดยที่ปรัชญาการเมืองของท่านเป็นแนวทางที่จะนำสังคมไปสู่ความยุติธรรมและความเหมาะสม เป็นสังคมที่มีแบบแผนที่ดีทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง (Swearer, 1991, p. 19)

แนวคิดนี้มีความเกี่ยวเนื่องกับบริบททางการเมือง สังคมและเศรษฐกิจของไทยในช่วงเวลา พ.ศ. 2516-2519 แต่ขณะเดียวกันมีความเชื่อมโยงกับปณิธาน 3 ประการของท่านด้วย ซึ่งมีเครื่องมือสำคัญคือ ภาษาคน-ภาษาธรรมชาติ ในการอธิบายความคิดของท่าน โดยผู้วิจัยได้รวบรวมข้อคิดเห็นที่กระจัดกระจายอยู่ในธรรมบรรยายเรื่องต่าง ๆ มาจัดทำให้เป็นระบบชัดเจนต่อไป

หลักการธัมมิกเศรษฐกิจ

พุทธทาสภิกขุได้เสนอหลักการธัมมิกเศรษฐกิจหรือเศรษฐกิจที่มีธรรมะเป็นฐาน เนื่องด้วยในทัศนะของท่านเห็นว่าวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่มนุษย์กำลังเผชิญอยู่ มีสาเหตุจากความไร้ศีลธรรมของมนุษย์ มนุษย์มีความเห็นแก่ตัว คำว่า เห็นแก่ตัวในความเห็นของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง การเห็นแก่กิเลสของตน โดยมีวัตถุนิยมเป็นที่ตั้งแห่งความเห็นแก่ตัว ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือธรรมสังัจจลนเคราะห์ว่า “...คนในโลกเราทุกวันนี้ มันมีเรื่องทางวัตถุครอบงำ จนไม่มีจิตใจส่วนไหนที่จะหลุดออกไปจากวัตถุ ไปคิดกันเรื่องจิต; ก็อย่างทีกล่าวนมาแล้วว่า หลงในรสนิยมของวัตถุเท่าไร มันก็ยังเห็นแก่ตัว

เท่านั้น ฉะนั้นศีลธรรมมันก็เสื่อมไป ๆ มีความรู้ศีลธรรมเกิดขึ้นมาแทนยิ่งขึ้นทุกที...” (พุทธทาสภิกขุ, 2521, หน้า 333)

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของศีลธรรมว่า สี-ละ แปลว่า ปกติ สิ่งใดเป็นไปเพื่อความปกติ ไม่วุ่นวายเรียกว่า สี-ละ ส่วน ธรรมะ คือ ธรรมชาติ กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องประพฤติให้ถูกต้องตามกฎหมายของธรรมชาติ ผลอันเกิดขึ้นจากการประพฤติปฏิบัติ ถูกต้องตามธรรมชาตินั้น

เมื่อนำคำว่า ศีลธรรมกับธรรม จึงมีความหมายว่า ธรรมที่ทำให้มีความเป็นปกติ และค่าแห่งศีลธรรม มีคุณลักษณะสามารถทำความปกติแก่จิตใจของบุคคลแต่ละบุคคล และทำความปกติแก่สังคมได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2549ก, หน้า 88) เมื่อบุคคลเข้าใจในความหมายแห่งศีลธรรมดังกล่าว ก็จะเข้าใจว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกฎแห่งธรรมชาตินั้น และทุกสิ่งทุกอย่างที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องก็ตกอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ธรรมชาตินั้นทีเดียววัน มนุษย์จึงต้องดำรงตนและเข้าไปสัมพันธ์กับการบริโภคปัจจัย 4 การมีความสัมพันธ์กับโภคทรัพย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้วยความไม่เห็นแก่ตัว หรือไม่เห็นแก่กิเลสของตน จิตก็จะเป็นอิสระ หลุดจากความบีบคั้น ถอดถอนออกจากความหลงใหลในวัตถุ มีความสงบ มีพลัง และมีความสุข เมื่อเศรษฐกิจอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรม เศรษฐกิจก็จะมีค่าที่ว่า 1) เป็นเหตุแห่งความปกติ 2) ได้รับผลเป็นความปกติ และ 3) ไม่ทำลายธรรมชาติแห่งความปกติ

เศรษฐกิจที่แสดงออกถึงคุณค่าทั้ง 3 นี้ จะมีคุณลักษณะเป็นเศรษฐกิจที่อยู่บนฐานของเจตนาที่ดี เพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ไม่ให้มนุษย์ลำบากในเรื่องความเป็นอยู่ เนื่องด้วยการขาดแคลนปัจจัย 4 ต้องจัดทรัพยากรให้ถูกต้องเหมาะสมให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่มนุษย์และเทวดา ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้ขยายความไว้ในหนังสือ พุทธทาสธรรม 11: เศรษฐศาสตร์พุทธศาสนา ว่า “...มนุษย์นั้นคนที่ยังต้องมีเรื่อง ต้องใช้เหงื่อเป็นเดิมพัน; พวกเทวดานั้น คือ พวกที่ไม่ต้องมีเรื่อง ไม่ต้องใช้เหงื่อเป็นเดิมพัน; มันต่างกันเท่านั้น ถ้าจะพูดกันตรง ๆ เดียวนี้ คนยากคนจนก็เป็นมนุษย์ คนร่ำรวยก็เป็นเทวดา...” (พุทธทาสภิกขุ, 2549ข, หน้า 15)

พุทธทาสภิกขุได้แยกให้เห็นเศรษฐกิจที่มีรากฐานแตกต่างกัน 2 ชนิด คือเศรษฐกิจที่มีรากฐานอยู่บนความเห็นแก่ตัว ดังกล่าวในหนังสือธรรมสังฆสงเคราะห์ ว่า “เพราะการตั้งต้นด้วยความเห็นแก่ตัวคือกิเลสที่เป็นเหตุเห็นแก่ตัว ระบบเศรษฐกิจก็เป็นระบบของกิเลสตัณหา สำหรับหาประโยชน์ให้แก่ตัว โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ผู้อื่น” เศรษฐกิจที่เกิดจากความเห็นแก่ตัวก็จะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนและสังคม ส่วนเศรษฐกิจที่มีรากฐานอยู่ที่จิตใจของมนุษย์ที่มีศีลธรรม ที่ไม่อยู่บนฐานของความเห็นแก่ตัว ก็จะเป็นเศรษฐกิจเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ไม่ให้มนุษย์ลำบากในเรื่องความเป็นอยู่ เนื่องด้วยการขาดแคลนปัจจัย 4 ต้องจัดทรัพยากรให้ถูกต้องเหมาะสมให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่คนยากคนจนและคนร่ำรวย ทุกริกใจ ๆ ก็จะเป็นไปเพื่อความผาสุกของมนุษย์ และเพื่อเกื้อกูลให้ชีวิตของมนุษย์ได้เกิดการพัฒนามาจนถึงที่สุดของความเป็นมนุษย์คือ นิพพาน (พุทธทาสภิกขุ, 2521, หน้า 172-173) ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธทาสธรรม 11: เศรษฐศาสตร์พุทธศาสนา ว่า “...ชีวิตอาศัยปัจจัยทั้งสี่ในทางร่างกายจึงตั้งอยู่ได้ ชีวิตอาศัยธรรมะเพื่อประโยชน์แก่จิตใจโดยตรง

ถ้าเราเอาสิ่งเหล่านี้เข้ามาจัดมาทำให้ถูกต้อง ชีวิตนี้จะเกิดเป็นผลกำไรขึ้นมาในตัวมันเองจนถึงที่สุด อย่างนี้มันเป็นศีลธรรมยิ่งกว่าศีลธรรม มันเป็นธรรมะที่สูงที่สุดในความเป็นมนุษย์ ถ้าจะพูดให้สั้นที่สุด ในทัศนะของพุทธบริษัทแล้วก็จะพูดว่า การจัดให้ชีวิตได้รับสิ่งที่ดีที่สุดของมัน คือ นิพพาน...” (พุทธทาสภิกขุ, 2549ข, หน้า 19) โดยเน้นการฟื้นฟูมนุษย์และสังคมด้วยการลดตัวตน ลดการเห็นแก่ตัว เป็นเศรษฐกิจที่มีปัญญาและความรักเป็นพื้นฐาน โดยนำแก่นหลักของศาสนาซึ่งถือว่าเป็นธรรมระดับโลกุตระธรรมมาสู่วิถีชีวิตมนุษย์

เป้าหมายธัมมิกเศรษฐกิจ

เป้าหมายของแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจของพุทธทาสภิกขุมีอยู่ 2 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 เพื่อให้เกิดความถูกต้องของชีวิต เกี่ยวกับการเป็นอยู่ด้วยปัจจัย 4 ในการจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุดต่อปัจเจกและสังคม โดยมีเครื่องวัดคือ สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนจะไม่ลำบาก แร้นแค้น มีความสะดวกสบายตามที่ควรจะมี มีความสงบ เป็นสังคมแห่งมิตรภาพปราศจากปัญหาช่องว่างระหว่างคนร่ำรวยกับคนยากจน ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือสรณิพนธ์พุทธทาสว่าด้วยประชาธิปไตยและหัวใจเศรษฐกิจพอเพียง ว่า “...ให้มันมีประโยชน์ที่สุด มีคุณค่าที่สุด แก่มนุษย์และเทวดาและทั้งมนุษย์ คือทั้งแก่คนมั่งมีและคนยากจน...” (พุทธทาสภิกขุ, 2550, หน้า 380) เป้าหมายของเศรษฐกิจระดับนี้ สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนจะไม่ลำบาก แร้นแค้น มีความสะดวกสบายตามที่ควรจะมี มีความสงบ เป็นสังคมแห่งมิตรภาพปราศจากปัญหาช่องว่างระหว่างคนร่ำรวยกับคนยากจน และในหนังสือธรรมสังฆสงเคราะห์ ว่า “...คนมั่งมีก็จะเห็นคนยากจนเหมือนกับผู้ที่ควรช่วย, คนยากจนก็จะเห็นคนมั่งมีนั่นแหละ เหมือนกับผู้ที่ควรพึ่งพาอาศัย...” (พุทธทาสภิกขุ, 2521, หน้า 337)

ระดับที่ 2 เพื่อการทำนิพพานให้แจ้ง พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของนิพพานว่า เป็นสภาพของจิตใจที่หมดปัญหา ที่หมดสิ่งรบกวน หมดสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหลือเป็นใจที่เป็นอิสระเยือกเย็นผาสุกไม่มีอะไรกระทบกระทั่งได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2526, หน้า 55) บางครั้งพุทธทาสภิกขุใช้คำว่า สันติภาพ ในการกล่าวถึงนิพพาน ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือปณิธาน 3 ประการว่า “...เศรษฐกิจนั้นแปลว่า การกระทำที่ทำให้มันดีที่สุด, ผลที่ได้ตามมาก็เป็นการดีที่สุด, ทำให้มนุษย์มีสันติภาพได้...” (พุทธทาสภิกขุ, 2549ก, หน้า 9) ทุกคนสามารถสัมผัสนิพพานได้ พุทธทาสภิกขุได้แบ่งลักษณะของนิพพานเป็น 2 ลักษณะ คือ นิพพานโดยเด็ดขาดสมบูรณ์และนิพพานเพียงชั่วคราว

เมื่อพิจารณาถึงเป้าหมายทั้ง 2 ระดับนี้แล้วจะเห็นว่า พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับการพัฒนามนุษย์ ที่ท่านใช้คำว่าการศึกษา พุทธทาสภิกขุได้ให้คำนิยามการศึกษาว่า คือสิ่งที่ให้เกิดความก้าวหน้าอย่างถูกต้องทั้งทางร่างกาย คือมีปัจจัยสี่อย่างเหมาะสม ทางจิต เป็นจิตที่มีสมรรถนะ มีกำลังจิตที่เป็นสมาธิทางวิญญาณคือ มีสติปัญญาในการจัดวัตถุให้ถูกต้อง มีสติปัญญาจัดร่างกายให้ถูกต้อง มีสติปัญญาจัดจิตให้ถูกต้อง และมีสติปัญญาจัดตัวสติปัญญา เพื่อให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุด ทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ สิ่งที่ดีที่สุดของมนุษย์นั้นพุทธทาสภิกขุแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 ความรอดอยู่ได้

ระดับที่ 2 รอดอยู่อย่างดี เป็นเรื่องของการดำรงชีวิตแต่พอดี ไม่ลำบากแค้นแค้น มีความสะดวกสบายตามสมควรจะมี อยู่อย่างสงบ อยู่อย่างมีส่วนร่วมเหลือ สำหรับจะช่วยเหลือผู้อื่นด้วย

ระดับที่ 3 รอดอยู่เพื่อให้ได้สิ่งที่ดีที่สุด ถึงจุดสูงสุดที่อยู่เหนือดี คือ นิพพาน เป็นการอยู่ด้วยจิตที่เป็นปกติ เป็นอิสระเหนือสิ่งใด เป็นจิตว่างจากการรบกวนโดยประการทั้งปวง

นิยามของการศึกษาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ มีความหมายอยู่ในแนวทางของระบบไตรสิกขาตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ใช้เป็นหลักสำหรับอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญออกงามจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพาน ดังจะเห็นได้ว่าวัตถุประสงค์ของการศึกษาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ เพื่อให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุด และพุทธทาสภิกขุได้แบ่งระดับของสิ่งที่ดีที่สุดเป็น 3 ระดับดังกล่าว ซึ่งสอดคล้องกับเป้าหมายของมุมมองทางธัมมิกเศรษฐกิจที่กล่าวไว้ข้างต้นด้วย

สาระของเป้าหมายของมุมมองทางธัมมิกเศรษฐกิจระดับที่หนึ่ง เป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่ต้องมีทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย 4 การมีความสัมพันธ์กับโภคทรัพย์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เพื่อดำรงสถานภาพแห่งการมีชีวิตของความเป็นมนุษย์ โดยต้องพิจารณาถึงความจำกัดของทรัพยากร และประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับมนุษย์ สังคม และสภาพแวดล้อม การดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อเกื้อกูลต่อการดำรงอยู่ของชุมชน เป็นการเอื้ออำนวยให้สมาชิกชุมชนสามารถดำเนินชีวิตเพื่อเข้าถึงประโยชน์ และความดีงามสูงสุดตามอุดมการณ์ของชุมชนนั้น มีความสอดคล้องกับสาระวัตถุประสงค์ของการศึกษาในระดับที่ 1 และระดับที่ 2 ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับสาระของอริยสี่คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนร่วมช่วยสร้างสรรค์รักษาให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา และสาระของอริยจิต คือ การพัฒนาคุณภาพชีวิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาได้ผลดีที่สุด (พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), 2532, หน้า 604)

สาระของเป้าหมายระดับที่สอง คือ เพื่อการทำนิพพานให้แจ้ง ซึ่งลักษณะของนิพพานที่พุทธทาสภิกขุมีความมุ่งหมายให้มนุษย์ได้เข้าถึงมี 2 ลักษณะ คือ นิพพานโดยเด็ดขาดสมบูรณ์และนิพพานเพียงชั่วคราว ซึ่งท่านได้กล่าวถึงสภาวะแห่งนิพพานว่า เป็นสภาพของจิตใจที่หมดปัญหา ที่หมดสิ่งรบกวนหมดสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหลือเป็นใจที่เป็นอิสระ เยือกเย็นผาสุกไม่มีอะไรกระทบกระทั่งได้ ทุกคนสามารถสัมผัสนิพพานได้ สอดคล้องกับสาระวัตถุประสงค์ของการศึกษาในระดับที่ 3 ที่มนุษย์จำเป็นต้องดำรงชีวิตอยู่เพื่อรักษาสถานภาพแห่งการอยู่รอดในการพัฒนาชีวิต ให้ได้สิ่งที่ดีที่สุด ถึงจุดสูงสุดที่อยู่เหนือดี คือ นิพพานเป็นการอยู่ด้วยจิตที่เป็นปกติ เป็นอิสระเหนือสิ่งใด เป็นจิตว่างจากการรบกวนโดยประการทั้งปวง ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับสาระของอริยปัญญา คือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา คือ รู้จักวางใจ วางทำที่

และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน (พระเทพเวที (ประยูรธรรมา ปยุตฺโต), 2532, หน้า 604) ทำให้มนุษย์เข้าใจถึงธรรมชาติของตนว่า ยิ่งมนุษย์สามารถพัฒนาจิตของตนได้สูงมากขึ้นเท่าไร ความต้องการในการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ตลอดจนจนสภาวะแวดล้อม ก็ลดน้อยลงลง มีความสามารถที่จะอนุเคราะห์ส่งเสริมสนับสนุนตนเอง สังคม และสภาพแวดล้อมให้มีความเกื้อกูลต่อกันให้เกิดสันติสุขมากขึ้น

แนวทางปฏิบัติธัมมิกเศรษฐิกิจ

พุทธทาสภิกขุได้นำเสนอแนวปฏิบัติ 2 แนวทางคือ แนวทางการดำเนินชีวิตโลกุตระธรรมเพื่อชีวิตประจำวันสำหรับปัจเจกชน และแนวทางระบบเศรษฐิกิจธัมมิกสังคมนิยมหลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐิกิจสังคม ดังนี้

1. การดำเนินชีวิตโลกุตระธรรมเพื่อชีวิตประจำวันสำหรับปัจเจกชน

พุทธทาสภิกขุได้นำแนวการดำเนินชีวิต โลกุตระธรรมเพื่อชีวิตประจำวันภายใต้สำนวนเป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือปณิธาน 3 ประการ ว่า “...กินอยู่อย่างต่ำ ๆ แล้วมุ่งกระทำอย่างสูง คือ ทำอย่างนี้... กินข้าวจานแฉก อาบน้ำในคู เป็นอยู่อย่างทาส น้อยอยู่ต่ำ ๆ แล้วมุ่งมาความวาง ทำอย่างตายแล้ว กุมแก้วในมือ คือดวงจิตว่าง คั้นหมดทุกอย่าง. นี่คือการอย่างสูง แล้วก็แจกของสองตะเกียง...” (พุทธทาสภิกขุ, 2549ก, หน้า 130) อันเป็นกระบวนการของการศึกษาพัฒนาชีวิต เน้นการฟื้นฟูมนุษย์และสังคมด้วยการลดตัวตน ลดการเห็นแก่ตัว เป็นเศรษฐิกิจที่มีปัญญาและความรักเป็นพื้นฐาน โดยนำแก่นหลักของศาสนาซึ่งถือว่าเป็นธรรมระดับโลกุตระธรรมเข้าสู่วิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ ลักษณะเด่นของแนวทางปฏิบัติทั้งสองคือ

1) เน้นการสร้างทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับการดำรงชีวิต

พุทธทาสภิกขุได้ให้คำนิยามการศึกษาว่า การศึกษาคือสิ่งที่ทำชีวิตให้ก้าวหน้าอย่างถูกต้องทั้งทางร่างกาย คือมีปัจจัยสี่อย่างเหมาะสม ทางจิต เป็นจิตที่มีสมรรถนะ มีกำลังจิตที่เป็นสมาธิ ทางวิญญาณคือมีสติปัญญาในการจัดวัตถุให้ถูกต้อง มีสติปัญญาจัดร่างกายให้ถูกต้อง มีสติปัญญาจัดจิตให้ถูกต้อง และมีสติปัญญาจัดสติปัญญา เพื่อให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุด ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือ อดิเรกอะไร.ธรรมโฆษณ์ หมวดสี่ อันดับ 37 ค. บนพื้นแถบสีน้ำเงิน ชุตชุนมมธรรมบรรยาย ว่า “...ถ้าการศึกษาเป็นการทำให้เกิดความก้าวหน้าอย่างถูกต้องแก่วิวัฒนาการของมนุษย์แล้ว การงานก็คือตัวการที่ทำให้เกิดความก้าวหน้า...” (พุทธทาสภิกขุ, 2526, หน้า 44) ทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ ความเกี่ยวเนื่องกันของการศึกษากับการทำงานคือ การศึกษาเป็นการทำให้เกิดความก้าวหน้าอย่างถูกต้องแก่วิวัฒนาการของมนุษย์ ส่วนการงานเป็นตัวการที่ทำให้เกิดความก้าวหน้า เพื่อมนุษย์จะรอดอยู่ได้และให้ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือนิพพาน พุทธทาสภิกขุถือว่าการพักผ่อนเป็นการงานด้วย โดยถือเอาตามหลักของธรรมชาติ การพักผ่อน

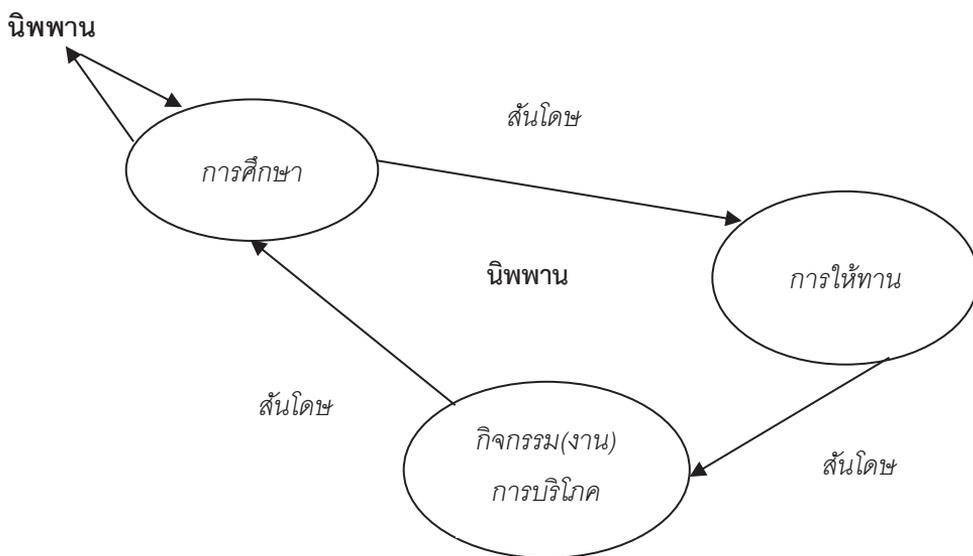
ต้องคู่กับการใช้แรงงานให้สมดุลกัน การพักผ่อนนี้ครอบคลุมถึง การกีฬา การเล่นบางอย่างที่มีประโยชน์ที่ทำให้เกิดความโปร่งสบายแก่ระบบของร่างกาย ประสาทและจิตใจ ดังนั้นพุทธทาสภิกขุจึงมีความเห็นว่าการงานคือการปฏิบัติธรรม การทำงานคือหน้าที่ตามธรรมชาติของมนุษย์พึงกระทำโดยปกติ และการปฏิบัติธรรมคือการทำหน้าที่มีอยู่ตามธรรมชาติของมนุษย์ การทำงานก็คือการประพฤติธรรม เมื่อบุคคลใดมีทัศนคติเช่นนี้แล้วก็จะช่วยให้เกิดความสุข ความพอใจในการทำงาน ความสุข ความพอใจจะช่วยให้จิตใจดี จิตสมบูรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นจิตที่โปร่งแจ่มใส เต็มเปี่ยมอยู่ด้วยปัญญา สมบูรณ์อยู่ด้วยปกติภาวะซึ่งพุทธทาสภิกขุสรุปนิยามของการทำงานลักษณะนี้ว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง” และเสนอหลักธรรมในการทำงานด้วยจิตว่างเป็นต้น หลักอิทธิบาท 4 มรรคมีองค์ 8 และโพชฌงค์ 7 ประการ ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวนี้ถือเป็นธรรมขั้นสูงที่พุทธทาสภิกขุประสงค์ที่จะให้มนุษย์เข้าถึงความสุขในชีวิตประจำวัน ได้มีโอกาสมีประสบการณ์เข้าถึงภาวะนิพพาน ซึ่งเป็นสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์พึงได้รับ

2) เป็นการดำรงชีวิตด้วยปัญญา

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่า เศรษฐกิจ แปลว่า การงานที่ประเสริฐที่สุดคือการงานที่ทำแล้วสนุกในการงานนั้น ได้ผลมาแล้วกินเก็บแต่พอดีเหลือช่วยผู้อื่นซึ่งความหมายนี้ครอบคลุมถึงเรื่องการแสวงหาทรัพย์ คือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ว่าได้มาอย่างไร และการปฏิบัติต่อทรัพย์ คือ ได้ทรัพย์มาแล้วจะใช้อย่างไร ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้อธิบายประเด็นทั้งสองนี้ว่าในการดำรงชีพต้องแสวงหาทรัพย์อย่างถูกต้อง คือ ต้องไม่เบียดเบียนใคร ไม่ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ไม่กักตุนไม่กอบโกย แล้วต้องใช้ทรัพย์นั้นอย่างถูกต้อง ใช้อย่างพอดี ใช้อย่างมัธยัสถ์ และให้เกิดประโยชน์ ต้องดำรงชีพอยู่ด้วยปัญญา โดยการพิจารณาว่าทุกสิ่งเป็นตถตา ความตระหนักรู้ว่า ทุกสิ่งเป็นเช่นนั้นเอง จะเอื้อให้เกิดการใช้ทรัพย์ด้วยปัญญา ในการใช้ทรัพย์บริหารบุคคลที่สัมพันธ์ด้วย คือ ทิศทั้ง 6 ซึ่งโดยสรุปหมายถึงสังคมที่มีอยู่รอบตัวเรา ดังกล่าวไว้ในหนังสือสันติภาพของโลก ว่า “...ความตระหนักรู้ว่า ทุกสิ่งเป็นเช่นนั้นเอง จะเอื้อให้เกิดการใช้ทรัพย์ด้วยปัญญา ในการใช้ทรัพย์บริหารบุคคลที่เรามีความสัมพันธ์ด้วย คือ ทิศทั้ง 6 (บิดา, บุตรภรรยา, มิตรสหาย, ครูบาอาจารย์, พระสงฆ์หรือสิ่งที่สูงกว่าเรา, ผู้รับใช้ บริวาร) ซึ่งโดยสรุปหมายถึงสังคมที่มีอยู่รอบตัวเรา...” (พุทธทาสภิกขุ, 2531, หน้า 172)

การจะนำชีวิตไปสู่การปฏิบัติธรรมขั้นสูงต่อไป พุทธทาสภิกขุให้หลักธรรมสันโดษเป็นองค์ประกอบสำคัญต่อกระบวนการพัฒนาชีวิต พุทธทาสภิกขุให้ความหมายของคำว่า สันโดษหมายถึงผู้ยินดีแล้วในสิ่งที่มีอยู่ (พุทธทาสภิกขุ, 2550, หน้า 536) ดังนั้นสันโดษจึงเป็นหลักธรรมที่แต่ละปัจเจกต้องทำให้เกิดขึ้นในตน ในฐานะเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงให้ยินดีพอใจในการดำรงตนในแต่ละสถานะ ในสภาวะที่ตนอยู่ ในปัจจัยที่ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง ดังนั้น วิถีชีวิตแห่งความเป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง จึงเป็นวิถีชีวิตแห่งปัญญา เป็นวิถีชีวิตเพื่อลดละความเห็นแก่ตัว และเป็นวิถีชีวิตแห่งความรัก ตลอดจนเป็นกระบวนการของการพัฒนาชีวิต ดังจะเห็นได้จากแผนภาพแสดงแนวการดำเนินชีวิตเป็นอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูงจะเห็นได้ว่า พื้นที่

มีลักษณะระนาบ แสดงถึงการไม่แบ่งแยกพื้นที่โลกุตระธรรมกับโลกิยธรรมออกจากกัน แนวการดำเนินชีวิต เป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูงของพุทธทาสภิกขุดังกล่าว สรุปรวมอยู่ที่วิถีการดำเนินชีวิตของปัจเจกชนใน ด้านการทำงาน การบริโภค การให้ทาน ซึ่งเชื่อมโยงกันเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิต ที่พุทธทาสภิกขุเรียกว่า การศึกษาจนบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ นิพพาน โดยมีความสันโดษเป็นองค์ประกอบสำคัญในฐานะเป็น เครื่องหล่อเลี้ยงให้ยินดีพอใจในการดำรงตนในแต่ละสถานะ ในสภาวะที่ตนอยู่ใน ปัจจัยที่ตนต้องเข้าไป เกี่ยวข้องในทุกขั้นตอนของการพัฒนาชีวิต และมนุษย์สามารถมีประสบการณ์นิพพานได้ในทุกพื้นที่ที่ตนอยู่

ภาพที่ 1 แนวการดำเนินชีวิตเป็นอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง

2. ระบบเศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยมหลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจสังคมนิยม

นอกจากแนวการดำเนินชีวิตเป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูงสำหรับปัจเจกแล้ว สังคมนิยมจะต้องมี ระบบเศรษฐกิจที่ถูกตั้งด้วย พุทธทาสภิกขุเสนอระบบเศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยม ซึ่งท่านได้อธิบาย ความหมายของธัมมิกสังคมนิยมไว้ในหนังสือเมื่อธรรมครองโลก ว่า “...สังคมนิยม แปลว่า เห็นแก่เพื่อน มนุษย์ ไม่เห็นแก่ตนเอง ธัมมิก แปลว่า ประกอบด้วยธรรม ธัมมิกสังคมนิยม จึงหมายถึง ระบบที่ถือเอา ประโยชน์ของสังคมเป็นหลัก และประกอบไปด้วยธรรมะ...” (พุทธทาสภิกขุ, 2523, หน้า 449)

ระบบธัมมิกสังคมนิยมมีปรัชญาหลักที่สำคัญที่สุดในการจัดระบบ คือการอยู่รวมกันเป็นสังคมน มนุษย์ ประกอบไปด้วยบุคคลจำนวนมากที่มีหน้าที่ต้องปฏิบัติต่อกันในฐานะเป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น ดังนั้นทรัพย์สมบัติของใครต้องไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่บุคคลนั้นคนเดียว ต้องเป็นไปเพื่อ ประโยชน์แก่โลกทั้งสิ้นด้วย (พุทธทาสภิกขุ, 2549ข, หน้า 46) ดังจะเห็นได้จากการเสนอแนวทางปฏิบัติ 4 ข้อคือ

1) การจัดระบบการถือกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินสมบัติ พุทธทาสภิกขุชี้ให้เห็นหัวใจของศาสนาที่ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันบุคคลไม่ควรจะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นไว้ในหนังสือธรรมะกับการเมืองว่า “...ก็เมื่อตนของตน ไม่มีเสียแล้วบุตรจะมีมาแต่ไหน ทรัพย์สมบัติจะมีมาแต่ไหน ก็เมื่อตัวเองไม่มี แล้วลูกของกู เมียของกู ผัวของกู อะไรของกูมันจะมีมาแต่ไหน ท่านว่าอย่างนั้น มันเป็นธรรมที่ลึกเกินไป ที่คนเดียวนี้เขาเข้าใจไม่ได้...” (พุทธทาสภิกขุ, 2522, หน้า 494) ดังนั้น บุคคลหรือองค์กรผู้ถือกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินสมบัติจะต้องระลึกถึงความจริงนี้เสมอ และต้องถือกรรมสิทธิ์ในลักษณะเหมือนกับของยืม เป็นการยืมมาใช้ร่วมกัน เมื่อใช้เสร็จแล้วก็ต้องนำส่งคืน

2) การจัดสรรที่ดิน พุทธทาสภิกขุปฏิเสธลัทธิที่ยอมให้เจ้าที่ดิน นายที่ดิน เจ้าของที่ดินมีที่ดินจำนวนมาก เนื่องจากมีแต่จะก่อให้เกิดความขัดแย้งอันถาวรในสังคมชนบท พุทธทาสภิกขุถือว่าการจัดสรรที่ดินสำหรับบุคคลไม่มีที่ดินทำกินเป็นสิ่งตรงตามหลักศาสนา ต้องมีหลักเกณฑ์ว่า ให้มีเท่าที่จำเป็น ดังได้กล่าวไว้ในหนังสือธรรมะกับการเมืองว่า “...การจัดสรรที่ดิน เพียงให้ถือเอาประโยชน์ แต่ไม่ให้สิทธิ์นี้ มันก็เข้ากันกับบทที่ว่า ‘สมบัติทั้งหลายเป็นของพระเจ้า’ อย่ไปโกงของพระเจ้ามา พระเจ้าจะลงโทษให้ นั่นพูดอย่างสมมติ ปุคคลาธิษฐาน ถ้าพูดอย่างจริง ๆ ตรงตรง ๆ เป็นธรรมาธิษฐาน ก็จะพูดไปในการทำงานที่ว่า ถ้าเราไม่ถือกรรมสิทธิ์กัน ในรูปแบบหลับลูบลูตา; แล้วมันจะเกิดกิเลสน้อย จะเกิดเมตตากฎณา เกิดความรักสามัคคีกันโดยง่าย...” (พุทธทาสภิกขุ, 2522, หน้า 497-498)

3) เจตนารมณ์ของสหกรณ์ พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่าสหกรณ์ ไว้ในหนังสือธรรมะกับการเมือง คือ “...การร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจ ร่วมสติปัญญา ร่วมอะไรทุกอย่าง ที่มันจะร่วมกันได้ เมื่อเอามารวมกันแล้ว มันทำประโยชน์ได้มากกว่า ที่จะทำไปตามลำพัง...” (พุทธทาสภิกขุ, 2522, หน้า 498) หลักเกณฑ์ของการร่วมมือแบบสหกรณ์ต้องประกอบด้วยธรรม หากปราศจากการร่วมมือที่ประกอบด้วยธรรมแล้วจะเป็นการทำลายผู้อื่นหรือทำลายโลกได้ พุทธทาสภิกขุชี้ให้เห็นกฎของธรรมชาติที่ทุกสิ่งทุกอย่างต้องเป็นไปอย่างสัมพันธ์กันและอาศัยซึ่งกันและกัน (พุทธทาสภิกขุ, 2522, หน้า 498)

4) ระบบเศรษฐกิจแบบสามัคคีธรรม พุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่า การจัดระบบเศรษฐกิจแบบสามัคคีธรรมเป็นการจัดระบบเศรษฐกิจที่เน้นการแก้ปัญหาร่วมกันและควรจัดให้เหมาะสมกับภูมิภาคนั้น ๆ โดยกิจกรรมทั้งปวงตั้งอยู่บนหลักการภราดรภาพ เสรีภาพ และสมภาพ ลักษณะระบบเศรษฐกิจแบบสามัคคีธรรม เช่น เน้นการแก้ไขปัญหาลเฉพาะหน้า ของคนที่มีปัญหาร่วมกัน เช่น ปัญหาที่เกี่ยวกับความยากจน ต้องเป็นการแก้ไขที่สอดคล้องกับลักษณะท้องถิ่น มีหลักการพึ่งตนเอง มีเศรษฐกิจแบบผสมผสานต่อเนื่องกันครบวงจร (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2531, หน้า 291)

การอภิปรายผลและบทสรุป

แนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจของพุทธทาสภิกขุมีจุดยืนที่ชัดเจนคือ เป็นเศรษฐกิจเพื่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ นำมนุษย์ไปสู่การดำเนินชีวิตที่ดีและความสุขที่แท้จริง โดยพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจว่า “เศรษฐี” แปลว่าประเสริฐที่สุด ส่วน “กิจ” แปลว่าการทำงาน ดังนั้น “เศรษฐิกิจ” แปลว่าการทำงานที่ประเสริฐที่สุด คือ การงานที่ทำแล้วสนุกในการงานนั้น ได้ผลมาแล้ว กินเก็บแต่พอดี เหลือช่วยผู้อื่น ในความหมายนี้จะเห็นว่ามีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ การทำงาน คำนิยมการบริโภค และการแบ่งปัน (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2531, หน้า 2) มีบ่อเกิดมาจากความเข้าใจในแก่นหลักของศาสนา ที่พุทธทาสภิกขุเห็นว่า สรรพสิ่งในโลกล้วนอิงอาศัยกันและกันอย่างต่อเนื่องบนหลักของอิทัปปัจจยตา เมื่อทุกสิ่งอิงอาศัยกันจึงเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเช่นนั้นเอง ซึ่งพุทธทาสภิกขุสรุปเนื้อหาทั้งหมดลงในประโยค “สิ่งทั้งปวง ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น” ถือเป็นกระบวนการทัศนัญญตาที่นำไปสู่พันธกิจแห่งอุดมการณ์คือ ปณิธาน 3 ประการ คือ การเข้าถึงหัวใจศาสนาของตน การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา และการนำโลกออกมาเสียจากวัตถุนิยม

แนวคิดนี้ไม่เพียงเป็นการนำเสนอแนวคิดที่เปิดเผยตรงไปตรงมาเกี่ยวกับสังคมและการเมืองเท่านั้น ยังทำให้ศาสนามีความหมายต่อสังคมไทย ในการพัฒนาเศรษฐศาสตร์สังคมของไทยโดยการโต้แย้งกับการพัฒนาด้านวัตถุ มุ่งมั่นเผยแผ่แนวคิดการพัฒนาอันชัดเจนอยู่ที่เป้าหมายสูงสุดของศาสนา (Jackson, 2003, p. 23) สอดคล้องกับการศึกษาของกุลลินี มุทธากลิน (2539, หน้า 103) เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์การบริโภคแนวพุทธปรัชญา โดยได้กล่าวถึงความสำคัญของการใช้จ่ายบริโภคทรัพย์ที่นำมาได้ให้เป็นประโยชน์ ด้วยการแบ่งปันจัดสรรให้เลี้ยงดูตนเองให้มีชีวิตอยู่ในภาวะปกติสุขปราศจากโทษของความขาดหรือเกินพอดี ตลอดจนจนถึงให้ความสำคัญกับการแจกจ่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์ในสังคมไปด้วย นั่นคือ พระพุทธเจ้าทรงเสนอแนะให้มนุษย์ทำการบริโภคโภค (ทรัพย์) ที่แสวงหามาได้ (โดยชอบธรรม) อย่างรู้เท่าทันถึงประโยชน์ที่แท้จริง ไม่สยบมัวเมาและตกเป็นทาสของทรัพย์นั้นจนต้องยึดติดผูกมัดอยู่กับทรัพย์ หากแต่ต้องการให้มนุษย์สามารถเป็นอิสระหลุดพ้นเป็นนายเหนือโภคทรัพย์ รู้คุณค่าที่แท้จริงของทรัพย์ว่าเป็นเพียงอุปกรณ์ (Means) สำหรับสร้างประโยชน์และลดทุกข์ให้แก่มนุษย์เท่านั้น

เมื่อสังคมวิกฤตพุทธทาสภิกขุไม่ได้มองเพียงว่าวิกฤตการณ์นั้นเกิดจากกลไกหรือปัญหาของธุรกิจปัญหาการเมือง แต่สาเหตุที่แท้จริงคือมนุษย์ ปัญหาพื้นฐานที่สำคัญคือ ความไม่เข้าใจธรรมชาติมนุษย์อย่างรอบด้านและการไม่ใส่ใจต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ทั้งรอบด้านจนสามารถฟื้นฟูสังคมและนำมามนุษย์ไปสู่การดำเนินชีวิตที่ดีและความสุขที่แท้จริงได้ ดังนั้น แนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจจึงถูกใช้เป็นเครื่องมือในการบรรลุเป้าหมายอุดมธรรม เพื่อนำมนุษย์และสังคมไปสู่เป้าหมายอันสูงสุด คือ นิพพาน

หลักการของธัมมิกเศรษฐกิจคือ เศรษฐกิจที่มีธรรมะเป็นพื้นฐาน เน้นการฟื้นฟูมนุษย์และสังคมด้วยการลดตัวตน ลดการเห็นแก่ตัว เป็นเศรษฐกิจที่มีปัญญาเป็นพื้นฐานและมุ่งนำแก่นหลักของศาสนาซึ่งถือว่าเป็นธรรมระดับโลกุตระธรรมมาสู่วิถีชีวิตมนุษย์

เป้าหมายของแนวคิดธัมมิกเศรษฐกิจของ พุทธทาสภิกขุมีอยู่ 2 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 เพื่อให้เกิดความถูกต้องของชีวิต เกี่ยวกับการเป็นอยู่ด้วยปัจจัย 4 ในการจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุดต่อปัจเจกและสังคม โดยมีเครื่องชี้วัดคือ สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนจะไม่ลำบาก แร้นแค้น มีความสะดวกสบายตามที่ควรจะมี มีความสงบ เป็นสังคมแห่งมิตรภาพปราศจากปัญหาช่องว่างระหว่างคนร่ำรวยกับคนยากจน

ระดับที่ 2 เพื่อการทำนิพพานให้แจ้ง พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของนิพพานว่า เป็นสภาพของจิตใจที่หมดปัญหา ที่หมดสิ่งรบกวน หมดสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหลือเป็นใจที่เป็นอิสระเยือกเย็นผาสุกไม่มีอะไรกระทบกระทั่งได้

แนวทางปฏิบัติที่พุทธทาสภิกขุได้เสนอแบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ การดำเนินชีวิตโลกุตระธรรมเพื่อชีวิตประจำวันสำหรับปัจเจกชน และระบบเศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยมหลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจสังคม

1) การดำเนินชีวิตโลกุตระธรรมเพื่อชีวิตประจำวันสำหรับปัจเจกชน พุทธทาสภิกขุเสนอแนวการดำเนินชีวิต เป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง เน้นการสร้างทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับการดำรงชีวิตและเป็นวิถีชีวิตแห่งปัญญา ซึ่งทำให้โลกุตระธรรมกับโลกียธรรมกลายเป็นพื้นที่เดียวกัน เกิดการพัฒนาชีวิตที่เป็นองค์รวม ทำให้บุคคลที่ดำเนินชีวิตตามแนวทางนี้มีลักษณะของผู้ที่มีสุขภาพอนามัยที่ดี มีความสุภาพอ่อนน้อม มีความสัมพันธ์ที่ถูกต้องต่อতিศัง 6 (บิดามารดา, บุตรภรรยา, มิตรสหาย, ครูบาอาจารย์, พระสงฆ์หรือสิ่งที่สูงกว่าเรา, ผู้รับใช้หรือบริวาร) ซึ่งจะเป็นรากฐานต่อการมีปฏิสัมพันธ์ในสังคมกว้างต่อไป โดยทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ไม่ได้ปฏิเสธถึงความแตกต่างกันของปัจเจกบุคคล แต่โดยสถานะหน้าที่ต้องยอมรับในตำแหน่งบทบาททางเศรษฐกิจ ดังเช่นบุคคลที่ร่ำรวยย่อมไม่ควรเป็นนายทุนที่แสวงหาความสุขแก่ตนเอง แต่เศรษฐกิจคือบุคคลที่อยู่ในตำแหน่งสูงในการเอื้อประโยชน์เกื้อกูลลูกจ้างและผู้ยากจน ท่านพุทธทาสได้ให้ความเห็นที่สังคมนุษย์ที่แท้จริงคือการอยู่ร่วมกันแบ่งปันของมนุษยชาติในทุก ๆ ศาสนา (Swearer, 1991, p. 38)

การมีระบบเศรษฐกิจที่ดีคือ รู้จักบริโภคนได้อย่างพอเหมาะพอดี ไม่ขาดแคลน และสามารถเจียดส่วนเกินเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น หรือเพื่อสาธารณประโยชน์ เป็นบุคคลที่ขยัน ร่าเริง ไม่มีความเห็นแก่ตัว มีจิตเมตตา แสดงออกถึงความมีสันติในจิตใจ ซึ่งจะเป็นปัจจัยให้เกิดสันติภาพที่แท้จริงในสังคม นอกจากนี้ยังสามารถทำให้ความจริงสูงสุดตามความเชื่อของศาสนาที่เคยเป็นอุดมคติที่มองไม่เห็น กลายมาเป็นเรื่องใกล้ตัว และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ในวิถีธรรมดาของชีวิตมนุษยปฎุชน และเป็นคำตอบได้ว่า ศาสนาสรางความหมายให้แก่ตนได้อย่างไร เช่น ทำให้ครอบครัวและสังคมเป็นสุข ประสพกับความสุขในการทำงาน ทำให้มีความสัมพันธ์กับผู้อื่นได้อย่างดี เมื่อบุคคลได้มีประสบการณ์ด้วยตนเอง ก็จะเห็นคุณค่าคำสอนในศาสนาที่ตนนับถือว่ามีค่าต่อชีวิตของเขาอย่างไร

2) ระบบเศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยมหลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจสังคมนิยม พุทธทาสภิกขุได้เสนอ ระบบเศรษฐกิจธัมมิกสังคมนิยมเป็นหลักปฏิบัติสำหรับการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจสังคมนิยม ซึ่งมีความหมายว่าระบบที่ถือเอาประโยชน์ของสังคมนิยมเป็นหลัก และประกอบไปด้วยธรรมะ มีหลักที่สำคัญที่สุดในการจัดระบบ คือการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมนิยม มีหน้าที่ต้องปฏิบัติต่อกันในฐานะเป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ท่านพุทธทาสได้ให้ความเห็นว่าสังคมนิยมที่แท้จริงคือการอยู่ร่วมกันแบ่งปันของมนุษยชาติในทุก ๆ ศาสนา สังคมนิยมรูปแบบนี้จะบริหารโดยความรักความเมตตา แนวคิดของท่านมีประโยชน์ต่อการวิจารณ์ทั้งแนวคิดฝ่ายเสรีนิยม และสังคมนิยม และได้กระจายแนวคิดพื้นฐานสำหรับปรัชญาการเมืองที่มีศักยภาพในการนำพุทธศาสนิกชนไทยไปสู่สังคมนิยมที่มีการเมืองเศรษฐกิจที่ถูกต้องมีความยุติธรรม เท่าเทียมกัน (Swearer, 1991, p. 19)

ดังนั้นแนวคิดมิกเศรษฐกิจของพุทธทาสภิกขุจึงนิยามได้ว่า เป็นเศรษฐกิจทางวัฒนธรรมที่ใช้กิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องมือหรือเป็นหนทางในการพัฒนาชีวิตมนุษย์ไปสู่เป้าหมายสูงสุดของชีวิต และแปรเปลี่ยนสังคมด้วยศาสนธรรม เพื่อนำสังคมโลกไปสู่สันติภาพที่แท้จริง คือการอยู่ร่วมกันของมนุษยชาติที่เป็นดังพี่น้องครอบครัวเดียวกัน

เอกสารอ้างอิง

- กุลลินี มุทธากลิน. (2539). *การศึกษาวิเคราะห์การบริโภคแนวพุทธปรัชญา* (วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัย). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประเวศ วะสี. (2549). *พระเจ้าอยู่หัวกับรหัสพัฒนาใหม่*. กรุงเทพฯ: ร่วมด้วยช่วยกัน.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. (2531). *ธัมมิกเศรษฐศาสตร์: ปรัชญาเศรษฐศาสตร์สังคมนิยมของชาวพุทธ*. กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2532). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2539). *เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พุทธทาสภิกขุ. (2521). *ธรรมสังคจสงเคราะห์*. ม.ป.ท.: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2522). *ธรรมะกับการเมือง*. กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2523). *เมื่อธรรมครองโลก*. กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2526). *อะไรคืออะไร. ธรรมโฆษณ์หมวดสี่ อันดับ 37 ค. บนพื้นแถบสีน้ำเงิน ชุดชุมนุม ธรรมบรรยาย*. กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). *สันติภาพของโลก*. กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549ก). *ปณิธาน 3 ประการ*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

- พุทธทาสภิกขุ. (2549ข). **พุทธทาสธรรม 11: เศรษฐศาสตร์พุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2550). **สรณิพนธ์พุทธทาสว่าด้วยประชาธิปไตยและหัวใจเศรษฐกิจพอเพียง**. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- สมบุญรณ์ สุขสำราญ. (2527). **พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อภิชาติ พันธเสน. (2544). **พุทธเศรษฐศาสตร์ วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- อัญญาดา แก้วทองกุล. (2546). **ศึกษาเปรียบเทียบ: การประยุกต์ใช้หลักกรรมทางศาสนาในทางการเมืองตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ และ มหาตมะ คานธี** (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Jackson, P. A. (2003). *Buddhadasa: The Theravada Buddhism and modernist reform in Thailand*. Bangkok: Silkworm Books.
- Swearer, D. K. (Ed.). (1991). *Me and mine*. Delhi: Sri Satguru Publications.